Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΩΝ ΣΕ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Γιώργος Μαγούλιος
Δρ. Οικονομολόγος, Επίκουρος Καθηγητής ΑΤΕΙ Σερρών

Τμήμα Λογιστικής

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η πορεία ανάπτυξης των βαλκανικών οικονομιών κατά την υπερδεκαετή περίοδο της μετάβασης από τη σχεδιασμένη στην οικονομία της αγοράς, στο πλαίσιο της αλληλεξάρτησης και διεθνοποίησης των οικονομικών σχέσεων, όπως αυτό προσδιορίζεται με την αποκαλούμενη «παγκοσμιοποίηση».

Τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα των οικονομικών μεταρρυθμίσεων προσιδιάζουν περισσότερο σε οικονομίες που εξακολουθούν να βρίσκονται στη μεταβατική φάση και λιγότερο σε οικονομίες που βρίσκονται ήδη στο στάδιο της ανάπτυξης.

Η αναπτυξιακή υστέρηση που χαρακτηρίζει τις μεταβατικές βαλκανικές οικονομίες και το έντονα ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον που διαμορφώνουν οι κυρίαρχες πολιτικές της «παγκοσμιοποίησης», επιτείνουν την άνιση κατανομή των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από τη συμμετοχή τους στη διεθνή ανταλλαγή σε βάρος των φτωχών βαλκανικών χωρών και υπέρ των ανεπτυγμένων χωρών.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο μετασχηματισμός από τη σχεδιασμένη οικονομία προς την οικονομία της αγοράς δεν έχει επιχειρηθεί ποτέ στο παρελθόν, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές θα πρέπει να συνυπολογίζουν τις ιδιομορφίες των χωρών και τη διαφορετικότητα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν. Με την έννοια αυτή τα προγράμματα της οικονομικής μεταρρύθμισης είναι ανάγκη να διαθέτουν ποικιλία στο περιεχόμενο και πολυμορφία στα μέσα, υπολογίζοντας τις ιδιαιτερότητες κάθε χώρας, και όχι να υποτάσσονται στην ομοιογένεια και μονολιθικότητα που επιβάλλουν οι κυρίαρχες πολιτικές και που όχι σε λίγες περιπτώσεις έχουν αποδειχθεί αναποτελεσματικές.

Λέξεις Κλειδιά
Βαλκάνια, μετάβαση, «παγκοσμιοποίηση».

JEL
F02

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η πορεία ανάπτυξης των βαλκανικών οικονομιών κατά την υπερδεκαετή περίοδο της μετάβασης από τη σχεδιασμένη οικονομία στην οικονομία της αγοράς στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης.

Ειδικότερα διερευνώνται τα αποτελέσματα της αναπτυξιακής διαδικασίας και των πολιτικών που εφαρμόστηκαν με βάση την εξέλιξη του Α.Ε.Π. και του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π., της ανεργίας, των άμεσων ξένων επενδύσεων και του εμπορικού ισοζυγίου κατά τη μεταβατική περίοδο. Αναδεικνύονται τα βασικά διαρθρωτικά και αναπτυξιακά προβλήματα που εξακολουθούν να υπάρχουν και συμπεράσματα για τις προοπτικές ανάπτυξης των μεταβατικών οικονομιών.

Η μελέτη και ανάλυση των δεδομένων γίνεται στο πλαίσιο της αλληλεξάρτησης και διεθνοποίησης των οικονομικών σχέσεων, όπως αυτό προσδιορίζεται με την αποκαλούμενη «παγκοσμιοποίηση».

2. Θεωρητικές αναφορές: Η παγκοσμιοποίηση και το μοντέλο μετάβασης των βαλκανικών χωρών στην οικονομία της αγοράς.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι δυνατότητες που δημιούργησαν οι νέες τεχνολογίες, ειδικά στον τομέα των επικοινωνιών, η διόγκωση του χρηματιστικού κεφαλαίου και η διεθνοποίηση των χρηματαγορών δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ενίσχυση της αλληλεξάρτησης των οικονομιών σε παγκόσμιο επίπεδο, της αποκαλούμενης παγκοσμιοποίησης. Η διαδικασία αυτή επιταχύνθηκε και διευκολύνθηκε από την κατάρρευση του συστήματος της σχεδιασμένης οικονομίας στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες και την έναρξη της διαδικασίας μετάβασης στην οικονομία της αγοράς. Η εξέλιξη αυτή ήρε τις ασυμβατότητες για τη συνεργασία των δύο οικονομικών συστημά-

των, εισήγαγε τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τις βαλκανικές στις λειτουργίες του διεθνούς οικονομικού συστήματος και αποκατάστησε τις γέφυρες επικοινωνίας και οικονομικής συνεργασίας.

Με την έννοια αυτή οι διαδικασίες μετάβασης στην οικονομία της αγοράς στις ανατολικές χώρες επηρέασαν την έκταση και την ένταση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης και ταυτόχρονα επηρεάστηκαν από αυτήν ως προς τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν, που δεν ήταν άλλες από τις κυρίαρχες πολιτικές των διεθνών οικονομικών οργανισμών και των ισχυρών χωρών της Δύσης.

Η τάση προσαρμογής των μεταβατικών οικονομιών προς τις κυρίαρχες πολιτικές ενισχύθηκε, εκτός των άλλων, και από τα έντονα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που ακολούθησαν την κατάρρευση του οικονομικού συστήματος και την ανεπάρκεια κεφαλαίων και τεχνολογιών που δημιούργησαν συνθήκες ομηρίας και εξάρτησης από τις πλούσιες δυτικές χώρες.

Στο πλαίσιο αυτό, μετά το 1989 και την έναρξη της διαδικασίας μετάβασης από το καθεστώς της σχεδιασμένης οικονομίας στην οικονομία της αγοράς, σε όλες τις βαλκανικές χώρες εφαρμόστηκαν σταθεροποιητικά προγράμματα υπό την εποπτεία διεθνών οργανισμών, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Παγκόσμιας Τράπεζας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προγράμματα αυτά προέκυψαν από την εμπειρία σταθεροποιητικών προγραμμάτων που υιοθετήθηκαν στη Λατινική Αμερική στη δεκαετία του '80, όπου η εμπειρία έδειξε ότι προϋπόθεση για τον περιορισμό του πληθωρισμού είναι η άμεση μείωση της απασχόλησης, του εισοδήματος και της παραγωγής [1] και ανάγκασε ακόμη και κορυφαίους εκπροσώπους των διεθνών οργανισμών να παραδεχτούν ότι οι «συνταγές αυτές το μόνο που πέτυχαν ήταν να επιδεινώσουν την κρίση».[2]

Σε επίπεδο οικονομικού σχεδιασμού, οι μεταρρυθμίσεις προσανατολίζονται στην αυστηρή μακροοικονομική διαχείριση, που συνεπάγεται δημοσιονομική πειθαρχία

και νομισματική σταθεροποίηση, στη φιλελευθεροποίηση του εξωτερικού εμπορίου, στην ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων και σε διαρθρωτικές αλλαγές, με στόχο τον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών μηχανισμών και της αγοράς.

Ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της μετάβασης, προτάσσοντας ιδεολογικούς και πολιτικούς παράγοντες έναντι των πραγματικών συμφερόντων της οικονομίας, επιχειρήθηκε η συρρίκνωση του κρατικού τομέα πριν από την ωρίμανση του αναγκαίου θεσμικού πλαισίου, παραγνωρίζοντας ότι «ο μετασχηματισμός σε μια οικονομία της αγοράς δεν συνεπάγεται το μαρασμό του κράτους, αλλά έναν επαναπροσδιορισμό του ρόλου του»[3] και ότι «όλες οι ιστορίες επιτυχίας αφορούν μικτές οικονομίες με μεγάλο κρατικό τομέα»[4], όπως προκύπτει και από την εμπειρία των χωρών της Ανατολικής Ασίας, όπου συνδυάστηκε η λειτουργία της αγοράς με την παρέμβαση των κυβερνήσεων, αυτό που ονομάστηκε «κυβερνώντας την αγορά».[5]

Ενώ οι μεταβατικές βαλκανικές χώρες αντιμετώπιζαν προβλήματα πρωτίστως στο επίπεδο της πραγματικής οικονομίας, οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν ανταποκρίνονταν κυρίως στην παγκοσμιοποίηση της χρηματιστικής οικονομίας, αντί να υποβοηθούν την εντατικοποίηση και διεθνοποίηση της παραγωγής και της πραγματικής οικονομίας.[6]

Στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, και ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της μεταβατικής διαδικασίας, κυριάρχησε το φιλελεύθερο αγγλοσαξονικό μοντέλο με την κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς και την υπολειμματικού τύπου κοινωνική προστασία.

Η μείωση της παραγωγής και της απασχόλησης, η αύξηση των ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους, σε συνδυασμό με την κατεύθυνση των εφαρμοζόμενων σταθεροποιητικών προγραμμάτων για τη συρρίκνωση του δημόσιου και κοινωνικού τομέα, οδήγησαν σε μείωση των δημόσιων δαπανών για την παιδεία, την υγεία και την

κοινωνική προστασία, γεγονός που επέτεινε τη φτώχεια και την εξαθλίωση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού.[7]

Επιπλέον, το περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης, μέσα στο οποίο υλοποιούνται τα προγράμματα μετάβασης, δεν διαμορφώνει τις ιδανικότερες συνθήκες ανάπτυξης, αφού λειτουργεί κυρίως υπέρ των ανεπτυγμένων χωρών. Πολύ περισσότερο που σύμφωνα με έρευνες για τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης ακόμη και στις ανεπτυγμένες χώρες, διαπιστώνεται ότι οι ακολουθούμενες πολιτικές οδηγούν σε μεγαλύτερες ανισότητες και πιέζουν τα συστήματα κοινωνικής προστασίας.[8]

«Με την επίκληση της ελευθερίας των αγορών, τη φιλελευθεροποίηση και απορρύθμιση, οι κοινωνικά ισχυροί μεταθέτουν το κόστος της δικής τους σταθεροποίησης στους κοινωνικά ανίσχυρους».[9]

Ακόμη, όπως αναφέρει η καθηγήτρια Μαρία Νεγρεπόντη Δελιβάνη, «ενώ στη σύλληψη των κλασικών – νεοκλασικών η μεγιστοποίηση του κέρδους ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την οικονομική ανάπτυξη, που θα βελτίωνε το επίπεδο διαβίωσης του συνόλου των κατοίκων της Μ. Βρετανίας, η παρούσα "παγκοσμιοποίηση" αποδεσμεύει το κέρδος από τη δικαιολογία της ύπαρξής του και το ανάγει σε αυτοσκοπό».[10]

Η απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, ιδιαίτερα μέσα στο περιβάλλον της «παγκοσμιοποίησης», ενίσχυσε τις ανισότητες υπέρ των ανεπτυγμένων χωρών και σε βάρος των υποανάπτυκτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1999 το 1/5 του παγκόσμιου πληθυσμού, που κατοικεί στις ανεπτυγμένες χώρες, απορρόφησε το 82% των διεθνών εξαγωγών, ενώ το 1/5 που κατοικεί στις υποανάπτυκτες χώρες μόνο το 1%. Επίσης, το 1997 οι αναπτυσσόμενες χώρες με το 10% του πληθυσμού της γης συμμετείχαν μόλις κατά 0,3% στις παγκόσμιες συναλλαγές.[11]

Την ίδια στιγμή η ηγέτιδα χώρα της παγκοσμιοποίησης, οι Η.Π.Α., καταφεύγει στον προστατευτισμό επιβάλλοντας δασμούς στις εισαγωγές ευρωπαϊκού χάλυβα και κινεζικών κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, με το

επιχείρημα της προστασίας της εθνικής παραγωγής και την αύξηση των θέσεων απασχόλησης. Η πρακτική αυτή επιβεβαιώνει την εμπειρία της υποχώρησης των ιδεολογικών και πολιτικών προτεραιοτήτων στην εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική, όταν πρόκειται να προστατευτούν τα εθνικά συμφέροντα ιδιαίτερα των ανεπτυγμένων χωρών, κυρίως σε βάρος των φτωχότερων.

Με τον τρόπο αυτό, «η απελευθέρωση των συναλλαγών, που εν πολλοίς επιβάλλεται στις αναπτυσσόμενες χώρες, γίνεται το όχημα εκμετάλλευσής τους από τις ανεπτυγμένες».[12]

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της πρόσφατης έρευνας της Παγκόσμιας Επιτροπής για τις Κοινωνικές Διαστάσεις της Παγκοσμιοποίησης για λογαριασμό του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, «Η δυναμική της παγκοσμιοποίησης είναι τεράστια, ο τρόπος όμως με τον οποίο εφαρμόζεται σήμερα παράγει ανισότητες μεταξύ των χωρών αλλά και στο εσωτερικό τους. Για τη μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων η παγκοσμιοποίηση δεν προσέφερε αυτό το οποίο περίμεναν, δηλαδή μια καλή απασχόληση. Οι ανισότητες που υφίστανται είναι ηθικά απαράδεκτες και πολιτικά μη βιώσιμες». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στη μελέτη, στις αρχές της δεκαετίας του '60 το κατά κεφαλήν εισόδημα των πλούσιων κρατών ήταν 11.417 δολ., ενώ των φτωχών 212 δολ. Το 2002 οι πλούσιες χώρες είχαν κατά κεφαλήν εισόδημα 32.339 δολ., ενώ οι φτωχές μόλις 267 δολ.[13]

Οι ανισότητες αυτές αποκτούν μεγαλύτερη ένταση στην περίπτωση των βαλκανικών οικονομιών σε μετάβαση, συνδυαζόμενες με την κληρονομιά του παρελθόντος και με τα προβλήματα που προκάλεσε η κατάρρευση των οικονομιών τους το 1989.

3. Τα αναπτυξιακά και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των βαλκανικών οικονομιών σε μετάβαση.

3.1 Η εξέλιξη του Α.Ε.Π. και του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π.

Τα τέσσερα πρώτα χρόνια της μετάβασης, την περίοδο 1990-1993, όλες οι βαλκανικές χώρες παρουσιάζουν αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Η ποσοστιαία μεταβολή του Α.Ε.Π. κυμαίνεται στην Αλβανία από -7,2% έως -27,7%, στη Βουλγαρία από -2,4% έως -11,7%, στη Ν. Γιουγκοσλαβία (Σερβία-Μαυροβούνιο) από -7,9% έως -30,8%, στην Κροατία από -0,9% έως -19,8%, στην Π.Γ.Δ.Μ. από -8,4% έως -21,1% και στη Ρουμανία από -12,9% έως 1,5%.[14]

Από το 1994 αρχίζουν να βελτιώνονται οι ρυθμοί ανάπτυξης, ενώ εξακολουθούν να υφίστανται τα χαρακτηριστικά της ρευστότητας και της αστάθειας.

Από το 1995 και μετά οι ρυθμοί ανάπτυξης του Α.Ε.Π. είναι θετικοί σχεδόν για όλες τις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση και καθ΄ όλη την περίοδο μέχρι και το 2003. Οι ελάχιστες και μέγιστες τιμές της ποσοστιαίας μεταβολής του Α.Ε.Π., κατά την περίοδο 1995 – 2003, κυμαίνονται για την Αλβανία από -7% (1997) έως 13,3% (1995), τη Βοσνία – Ερζεγοβίνη από 3,9% (2002) έως 86% (1996), τη Βουλγαρία από -9,4% (1996) έως 5,4% (2000), τη Ν. Γιουγκοσλαβία από -15,7% (1999) έως 10,1% (1997), την Κροατία από -0,9% (1999) έως 6,8% (1995), την Π.Γ.Δ.Μ. από -4,1% (2001) έως 4,6% (2000) και τη Ρουμανία από -4,8% (1998) έως 7,1% (1995). Εξαίρεση από τη γενική αυτή αυξητική τάση αποτελούν η Αλβανία κατά το 1997 (-7%), η Βουλγαρία το 1996 (-9,4%) και 1997 (-5,6%), η Ν. Γιουγκοσλαβία το 1999 (-15,7%), η Κροατία το 1999 (-0,9%), η Π.Γ.Δ.Μ. το 1995 (-1,2%) και το 2001 (-4,1%) και η Ρουμανία κατά τα έτη 1997 (-6,1%), 1998 (-4,8%) και 1999 (-1,2%) (Πίνακας 1).

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται, μεταξύ των άλλων, στην αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος, στην

Πίνακας 1. ΑΕΠ βαλκανικών χωρών σε μετάβαση (ετήσια ποσοστιαία μεταβολή).

Χώρες	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Αλβανία	13,3	9,1	-7	8	7,3	7,8	7,3	6*
Βοσνία/ Ερζ.	20,8	86	37	15,6	9,6	5,6	4,5	3,9
Βουλγαρία	2,9	-9,4	-5,6	4	2,3	5,4	4	4,8*
Ν. Γιου/ βία	6,1	7,8	10,1	1,9	-15,7	5	5,5	5*
Κροατία	6,8	6	6,5	2,5	-0,9	2,9	3,8	3,5
ΠΓΔΜ	-1,2	1,2	1,4	3,4	4,3	4,6	-4,1	μδ
Ρουμανία	7,1	4	-6,1	-4,8	-1,2	1,8	5,3	4,9

Πηγή: EBRD (*προβλέψεις).

απότομη διάρρηξη των σχέσεων που υπήρχαν μεταξύ των χωρών μέχρι το 1989 στο πλαίσιο του Συμβουλίου Οικονομικής Αλληλοβοήθειας (Σ.Ο.Α.) και στην απελευθέρωση των αγορών και του εξωτερικού εμπορίου, πριν ακόμη διαμορφωθούν οι κατάλληλες οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές συνθήκες για την ομαλή λειτουργία τους. Τη δύσκολη αυτή πορεία ανάπτυξης επιδείνωσαν οι πολεμικές επιχειρήσεις και διενέξεις στη Βαλκανική, οι οποίες επηρέασαν άμεσα τις εμπλεκόμενες σε αυτές χώρες και έμμεσα το σύνολο των χωρών της περιοχής. Υπολογίζεται ότι λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων, μειώθηκε το Α.Ε.Π. των χωρών που είχαν άμεση εμπλοκή σε αυτές κατά 25%.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των μεταβατικών οικονομιών είναι η ραγδαία επιδείνωση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού.

Όσον αφορά στο κατά κεφαλήν Α.Ε.Π., το ύψος του, σε εκατ. δολ., ήταν στην Αλβανία 761 το 1995 και 1.225 το 2001, αντίστοιχα στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη 491 και

1.379 (2002), στη Βουλγαρία 1.563 και 1.379 (2002), στη Ν. Γιουγκοσλαβία 1.367 (1996) και 1.230, στην Κροατία 4.029 και 4.385, στην Π.Γ.Δ.Μ. 2.267 και 1.737,7 και στη Ρουμανία 1.564 (1995) και 2.091 εκατ. δολ. το 2002. Σε όλες τις χώρες, με εξαίρεση την Π.Γ.Δ.Μ., σημειώνεται αύξηση του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. από το 1995 έως το 2002, ωστόσο εξακολουθεί να παραμένει σε πολύ χαμηλά επίπεδα, τα χαμηλότερα στο χώρο της Ευρώπης (Πίνακας 2).

Ειδικότερα, το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. των βαλκανικών χωρών σε μετάβαση, ακόμη και μετά το 1995 που αρχίζει η ανάκαμψη, εξακολουθεί να παραμένει σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα για ευρωπαϊκές χώρες. Κατά την περίοδο 1996-2000 το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της Αλβανίας κυμαίνεται από 3,3% έως 5,1% του μέσου κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της Ε.Ε. των 15, της Βουλγαρίας 5-7%, της Γιουγκοσλαβίας 6,4-9%, της Κροατίας 19,4-23,1%, της Π.Γ.Δ.Μ. 8,3-9,7% και της Ρουμανίας 7-8%. Ακόμη και το 2002, το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. των βαλκανικών χωρών σε μετάβαση, με εξαίρεση την Κροατία (22,9%), εξακολουθεί να παραμένει κάτω από το 10% του μέσου κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της Ε.Ε., με τη Ρουμανία να έχει το μεγαλύτερο ποσοστό (9,14%) και τη Βοσνία – Ερζεγοβίνη το μικρότερο (6,27%) (Πίνακας 3).

Σύμφωνα με την παγκόσμια κατάταξη της World Bank (7ος 2003) και με βάση το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π., το 2002 μεταξύ 208 χωρών η Κροατία βρίσκεται στην 70η θέση και ακολουθούν η Ρουμανία στην 108η, η Βουλγαρία στην 110η, η Π.Γ.Δ.Μ. στην 116η, η Ν. Γιουγκοσλαβία στην 122η, η Αλβανία στην 123η και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη στην 126η θέση.

3.2 Η απασχόληση

Η κατάρρευση του παραγωγικού συστήματος σε συνδυασμό με το απότομο άνοιγμα των βαλκανικών οικονομιών στην έντονα ανταγωνιστική διεθνή αγορά, είχαν ως αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση της ανεργίας. Σε όλη τη δι-

Πίνακας 2. Κατά Κεφαλήν Α.Ε.Π. των βαλκανικών χωρών σε μετάβαση (σε $).

Χώρες	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Αλβανία	761	817	681	903	1078	1094	1225	μδ
Βοσνία/ Ερζε/νη	491	721	901	1097	1233	1191	1261	1379
Βουλγαρία	1563	1187	1257	1548	1582	1551	1679	1940
Ν. Γιου/βία	μδ	1367	1562	1308	1213	942	1230	μδ
Κροατία	4029	4422	4398	4805	4371	4206	4385	μδ
Π.Γ.Δ.Μ.	2267	2225	1867	1790	1837	1792	1737,7	μδ
Ρουμανία	1564	1563	1565	1872	1585	1651	1804	2091

Πηγή: EBRD.

Πίνακας 3. Κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. βαλκανικών χωρών σε μετάβαση – Ε.Ε. 15=100 (τρέχουσες τιμές).

Χώρες	1996	1997	1998	1999	2000	2002*
Αλβανία	3,6	3,3	4,4	5,1	μδ	6,82
Βουλγαρία	5	6	7	7	7	8,84
Γιου/βία	6,4	9	7,4	7,9	μδ	6,92
Κροατία	19,4	21,4	23,1	20,7	μδ	22,9
ΠΓΔΜ	9,7	9	8,6	8,5	8,3	8,40
Ρουμανία	7	7	8	7	8	9,14

Πηγή: Eurostat, *World Bank (επεξεργασία στοιχείων).

άρκεια της μεταβατικής περιόδου ο δείκτης της ανεργίας παραμένει διψήφιος σε όλες σχεδόν τις μεταβατικές βαλκανικές χώρες με εξαίρεση την Αλβανία (1996), την Κροατία (1997) και τη Ρουμανία (1995-1997 και 2001-2002).

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ακόμη και το

Πίνακας 4. Ανεργία (% στο εργατικό δυναμικό) στις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση.

Χώρες	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Αλβανία	13,9	9,3	14,9	17,8	18	16,8	14,6	μδ
Βοσνία/ Ερζε/νη	-	-	-	38	38,5	39,7	39,7	μδ
Βουλγαρία	13,7	13	14,5	15	15,7	16,1	19,7	16,8
Ν. Γιου/βία	24,6	25,8	25,8	25,1	26,5	27,3	-	μδ
Κροατία	14,5	10	9,9	11,4	13,6	16,1	15,8	μδ
Π.Γ.Δ.Μ.	37,7	31,9	36	34,5	32,4	32,1	30,5	μδ
Ρουμανία	9,5	6,6	8,9	10,4	11,8	10,5	8,8	8,2

Πηγή: EBRD.

2001, δέκα χρόνια από την έναρξη της μετάβασης, οι άνεργοι αποτελούν το 14,6% του εργατικού δυναμικού στην Αλβανία, το 39,7% στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη, το 19,7% στη Βουλγαρία, το 27,3% (2000) στη Ν. Γιουγκοσλαβία, το 15,8% στην Κροατία, το 30,5% στην Π.Γ.Δ.Μ. και το 8,8% στη Ρουμανία (Πίνακας 4).

3.3 Εξαγωγές, εισαγωγές και το εμπορικό ισοζύγιο

Στον πίνακα 5 παρουσιάζονται τα στοιχεία των εξαγωγών, εισαγωγών και του εμπορικού ισοζυγίου των βαλκανικών χωρών σε μετάβαση κατά την περίοδο 1995 – 2002. Ειδικότερα κατά χώρα:

Αλβανία: οι εξαγωγές το 1995 ήταν 205 εκατ. δολ. και έφθασαν το 2002 στα 276 εκατ. δολ., οι εισαγωγές 680 εκατ. δολ. και 1.188 εκατ. δολ. αντίστοιχα, ενώ το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου από 475 εκατ. δολ. το 1995, έφθασε στα 912 εκατ. δολ. το 2002.

Βοσνία – Ερζεγοβίνη: οι εξαγωγές από 152 εκατ. το 1995 έφθασαν στα 1.038 εκατ. δολ. το 2002 και οι εισαγωγές από 1.082 σε 2.866 εκατ. δολ. αντίστοιχα. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου από 930 εκατ. δολ. σχεδόν διπλασιάστηκε στα 1.828 εκατ. δολ. στην ίδια περίοδο.

Πίνακας 5. Εξαγωγές, Εισαγωγές και Εμπορικό Ισοζύγιο των βαλκανικών χωρών σε μετάβαση (εκ.$).

Χώρες	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Αλβανία								
Χ	205	229	167	205	275	256	276	μδ
Μ	680	921	685	826	1121	1070	1188	μδ
Χ-Μ	-475	-692	-518	-621	-846	-814	-912	μδ
Βοσνία/ Ερζε/νη								
Χ	152	336	575	702	744	932	957	1038
Μ	1082	1882	2333	2583	2542	2610	2750	2866
Χ-Μ	-930	-1546	-1758	-1881	-1852	-1678	-1793	-1828
Βουλγαρία								
Χ	5345	4890	4940	4193	4006	4812	5099	5578
Μ	5224	4703	4559	4574	5087	5988	6665	7197
Χ-Μ	121	188	380	-381	-1081	-1175	-1566	-1619
Ν. Γιου/βία								
Χ	1531	1842	2758	2996	1676	1923	1989	2234
Μ	2666	4102	4828	4732	3295	3711	4506	4944
Χ-Μ	-1135	-2260	-2070	-1736	-1619	-1788	-2517	-2710
Κροατία								
Χ	4633	4546	4210	4605	4395	4567	4752	4657
Μ	7892	8169	9407	8752	7693	7771	8764	9202
Χ-Μ	-3259	-3624	-5196	-4147	-3299	-3204	-4012	-4545
Π.Γ.Δ.Μ.								
Χ	1204	1147	1237	1292	1192	1319	1183	μδ
Μ	1425	1464	1623	1711	1584	1875	1580	μδ
Χ-Μ	-221	-317	-386	-419	-392	-556	-397	μδ
Ρουμανία								
Χ	7910	8061	8431	8302	8503	10366	11385	13869
Μ	9487	10555	10411	10927	9595	12050	14354	16482
Χ-Μ	-1577	-2494	-1980	-2625	-1092	-1684	-2969	-2613

Πηγή: EBRD.

Βουλγαρία: οι εξαγωγές από 5.345 εκατ. δολ. το 1995 σημείωσαν μικρή αύξηση και ανήλθαν στα 5.578 εκατ. δολ. το 2002, ενώ οι εισαγωγές από 5.224 αυξήθηκαν στα 7.197 εκατ. δολ. αντίστοιχα. Το εμπορικό ισοζύγιο είναι πλεονασματικό από το 1995 (121 εκατ. δολ.) έως το 1997 (380 εκατ. δολ.) και ελλειμματικό από το 1998 (381 εκατ. δολ.) έως το 2002 (1.619 εκατ. δολ.).

Ν. Γιουγκοσλαβία: οι εξαγωγές αυξήθηκαν από 1.531 το 1995 στα 2.234 εκατ. δολ. το 2002 και οι εισαγωγές σχεδόν διπλασιάστηκαν από 2.666 στα 4.944 εκατ. δολ. αντίστοιχα. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου από 1.135 το 1995 υπερδιπλασιάστηκε και έφθασε στα 2.710 εκατ. δολ. το 2002.

Κροατία: οι εξαγωγές από 4.633 το 1995 παρέμειναν σχεδόν στάσιμες στα 4.657 εκατ. δολ. το 2002 και οι εισαγωγές από 7.892 αυξήθηκαν στα 9.202 εκατ. δολ. το 2002. Αντίστοιχα το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου αυξήθηκε από 3.259 στα 4.545 εκατ. δολ.

Π.Γ.Δ.Μ.: οι εξαγωγές παρέμειναν σχεδόν στάσιμες κατά την εξεταζόμενη περίοδο και από 1.204 το 1995 ήταν 1.183 εκατ. δολ. το 2001, ενώ οι εισαγωγές αυξήθηκαν από 1.425 στα 1.580 εκατ. δολ. αντίστοιχα. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου αυξήθηκε από τα 221 το 1995 στα 397 εκατ. δολ. το 2001.

Ρουμανία: οι εξαγωγές αυξήθηκαν σημαντικά από 7.910 εκατ. δολ. το 1995 στα 13.869 το 2002, ενώ ανάλογη αύξηση σημείωσαν και οι εισαγωγές από 9.487 στα 16.482 εκατ. δολ. αντίστοιχα. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου αυξήθηκε την ίδια περίοδο από 1.577 στα 2.613 εκατ. δολ.

Από τα παραπάνω στοιχεία του εξωτερικού εμπορίου των βαλκανικών χωρών σε μετάβαση κατά την περίοδο 1995 - 2002 διαπιστώνεται ότι:

Όσον αφορά στις εξαγωγές, η Αλβανία, η Βοσνία – Ερζεγοβίνη, η Ν. Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία σημειώνουν αύξηση, ενώ η Βουλγαρία, η Κροατία και η Π.Γ.Δ.Μ. στασιμότητα ή και μείωση των εξαγωγών.

Οι εισαγωγές αυξάνονται σημαντικά σε όλες τις χώρες από το 1995 έως το 2002.

Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής είναι η σημαντική αύξηση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου σε όλες τις μεταβατικές βαλκανικές οικονομίες, με εξαίρεση τη Βουλγαρία κατά τα έτη 1995 – 1997 που έχει πλεόνασμα στο εμπορικό ισοζύγιο.

Τα παραπάνω στοιχεία αναδεικνύουν μια επιδείνωση των όρων του διεθνούς εμπορίου των βαλκανικών μεταβατικών οικονομιών κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Δ.Ν.Τ. (6ος 1991), για τις επιπτώσεις της στροφής προς τις διεθνείς τιμές, η μεταβολή των όρων εμπορίου ήταν στη Βουλγαρία -24%, στη Ρουμανία -31,4%, στην Ουγγαρία -36,7%, στην Τσεχοσλοβακία -30,9% και στην Πολωνία -22,6%.

Η μετάβαση από τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία της αγοράς συνοδεύεται από αυξανόμενα ελλείμματα που οφείλονται στο απότομο άνοιγμα των οικονομιών στη διεθνή αγορά, στην περιορισμένη ανταγωνιστικότητα και στην κατάρρευση σημαντικού μέρους της παραγωγικής βάσης.

Μετά την κατάρρευση του Σ.Ο.Α., βασικό χαρακτηριστικό των χωρών σε μετάβαση είναι η μεταβολή στην κατεύθυνση του διεθνούς εμπορίου και ο αναπροσανατολισμός του προς τη Δύση, σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Με τη μεταβολή αυτή στο πρότυπο του διεθνούς εμπορίου, ένα μέρος των προϊόντων που απελευθερώθηκαν από το εμπόριο εντός του Σ.Ο.Α., δεν ανταποκρίνονταν στην ποιότητα και στις προδιαγραφές των αγορών της Δύσης και της Ε.Ε..

Η προσπάθεια των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης να αντισταθμίσουν την απώλεια των παραδοσιακών τους αγορών με την αύξηση των εξαγωγών τους σε άλλες χώρες, συνοδεύτηκε με υποτίμηση των νομισμάτων τους έναντι των νομισμάτων των χωρών της Δύσης, προκειμένου τα προϊόντα τους να καταστούν ανταγωνιστικότερα.

Το μεγαλύτερο όμως μέρος από τα κέρδη σε ανταγωνιστικότητα, που προέκυψαν από την υποτίμηση, αντισταθμίστηκε από τον εγχώριο πληθωρισμό.

Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν από οικονομολόγους, για την προσωρινή διατήρηση των ιδιαίτερων εμπορικών σχέσεων μεταξύ των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, όπως η δημιουργία της ένωσης πληρωμών της Ανατολικής Ευρώπης, προκειμένου να προσαρμοστούν ευκολότερα στα δεδομένα της οικονομίας της αγοράς, δεν υιοθετήθηκαν κυρίως λόγω των ιδεολογικών και πολιτικών προτεραιοτήτων. [15]

Ένας άλλος παράγοντας που επέδρασε στην επιδείνωση των όρων του εξωτερικού εμπορίου των μεταβατικών οικονομιών ήταν και οι συμφωνίες σύνδεσης με την Ε.Ε., οι οποίες εξαιρούσαν ορισμένους κλάδους στους οποίους οι οικονομίες αυτές είχαν συγκριτικό πλεονέκτημα, π.χ. γεωργικά προϊόντα, υφαντουργία, χαλυβουργία.

3.4 Οι ξένες άμεσες επενδύσεις

Οι ξένες άμεσες επενδύσεις στις μεταβατικές βαλκανικές οικονομίες, κατά την περίοδο 1995-2002, (Πίνακας 6) παρουσιάζουν την παρακάτω εξέλιξη:

Αλβανία: από 89 εκατ. δολ. το 1995, μειώθηκαν κατά την τριετία 1997 (45 εκατ. δολ.) – 1999 (51 εκατ. δολ.) και ανήλθαν στα 220,2 εκατ. δολ. το 2001.

Βοσνία – Ερζεγοβίνη: από 100 εκατ. δολ. το 1998 αυξήθηκαν στα 240 το 2002.

Βουλγαρία: οι ξένες άμεσες επενδύσεις σημείωσαν αύξηση από το 1995 (98 εκατ. δολ.) έως το 2000 (1.003 εκατ. δολ.) και μειώθηκαν στα 641 και 430 εκατ. δολ. το 2001 και 2002 αντίστοιχα.

Ν. Γιουγκοσλαβία: από 740 εκατ. δολ. το 1997 οι ξένες άμεσες επενδύσεις μειώθηκαν σημαντικά κατά τα επόμενα έτη στα 25 το 2000 και στα 300 εκατ. δολ. το 2002.

Κροατία: καθ΄ όλη την εξεταζόμενη περίοδο οι ξένες άμεσες επενδύσεις σημειώνουν αύξηση από 109 εκατ. δολ. το 1995 στα 970 το 2002.

Πίνακας 6. Άμεσες ξένες επενδύσεις στις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση (σε εκατ. $).

Χώρες	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Αλβανία	89	97	42	45	51	141	220,2	μδ
Βοσνία/ Ερζε/νη	0	0	0	100	90	150	130	240
Βουλγαρία	98	138	507	537	789	1003	641	430
Ν, Γιου/βία	μδ	0	740	113	112	25	120	300
Κροατία	109	486	347	835	1445	1086	1325	970
Π.Γ.Δ.Μ.	12	12	18	175	27	175	445	μδ
Ρουμανία	417	415	1267	2079	1025	1051	1154	1080

Πηγή: EBRD.

Π.Γ.Δ.Μ.: από 12 εκατ. δολ. το 1995 αυξήθηκαν στα 445 το 2001.

Ρουμανία: οι ξένες άμεσες επενδύσεις από 417 το 1995 αυξήθηκαν στα 1.080 εκατ. δολ. το 2002.

Συμπεραίνεται ότι κατά την περίοδο 1995 – 2002 οι ξένες άμεσες επενδύσεις αυξάνονται σε όλες σχεδόν τις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση, με εξαίρεση την Αλβανία κατά τα έτη 1997 – 1999, τη Ν. Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία κατά τα έτη 2001 – 2002.

Παρά την εξέλιξη αυτή, το μερίδιο των βαλκανικών οικονομιών σε μετάβαση στις ξένες άμεσες επενδύσεις εξακολουθεί να παραμένει εξαιρετικά χαμηλό, συγκρινόμενο με αυτό των άλλων μεταβατικών χωρών της Κεντρικής Ανατολικής Ευρώπης. Ειδικότερα το 1997, από το σύνολο των άμεσων ξένων επενδύσεων στις μεταβατικές οικονομίες το 56,5% κατευθύνθηκε στις χώρες της Κ.Α.Ε. (Ουγγαρία, Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία), το 28,8% στις ευρωπαϊκές χώρες της Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών (Κ.Α.Κ.) (Λευκορωσία, Μολδαβία, Ουκρανία, Ρωσία), το 5,1% στις βαλτικές χώρες και το 9,6% στις βαλκανικές χώρες. Την ίδια χρονιά οι κατά κεφαλήν ξένες άμεσες επενδύσεις ήταν 158 δολ. στις βαλκανικές χώρες

σε μετάβαση, 647 στις χώρες της Κ.Α.Ε., 403 στις βαλτικές και 81 δολ. στις ευρωπαϊκές χώρες της Κ.Α.Κ.[16]

Η υστέρηση αυτή των μεταβατικών βαλκανικών οικονομιών οφείλεται, μεταξύ των άλλων, στην αστάθεια και ανασφάλεια που εξακολουθεί να υπάρχει στην περιοχή (εθνικές διενέξεις, πολεμικές συγκρούσεις, κ.λπ.), στο χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, στις καθυστερημένες υποδομές και στην προκαλούμενη αδυναμία εκμετάλλευσης εξωτερικών οικονομιών κλίμακας και, τέλος, στη γεωγραφική θέση των βαλκανικών χωρών που βρίσκονται σε απόσταση από τα ανεπτυγμένα κέντρα της Ευρώπης σε σχέση με τις χώρες της Κ.Α.Ε. Γενικότερα λόγω της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής αβεβαιότητας που ακολούθησε την κατάρρευση των οικονομικών συστημάτων το 1989, στις βαλκανικές χώρες έχουν αδυνατίσει ιδιαίτερα τα κριτήρια οικονομικής και θεσμικής ελκυστικότητας των ξένων επενδύσεων στην περιοχή.[17]

4. Συμπεράσματα

4.1. Κατά τα δέκα και πλέον χρόνια του οικονομικού μετασχηματισμού, οι βαλκανικές χώρες εξακολουθούν να βρίσκονται περισσότερο στη φάση της μετάβασης και λιγότερο στη φάση της ανάπτυξης, παρά τα βήματα και τις προσπάθειες που γίνονται στην κατεύθυνση αυτή και με διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών.

Στη μεταβατική περίοδο έγιναν πολλά, ώστε να δημιουργηθεί το περιβάλλον για την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα και τη λειτουργία της αγοράς, και πολύ λίγα στην κατεύθυνση της κοινωνικής μεταρρύθμισης. Αγνοήθηκε η κοινωνική διαδικασία της μετάβασης υπέρ μιας «άγριας κοινωνικής χειρουργικής χωρίς αναισθητικό»[18], με αποτέλεσμα τη διόγκωση του κοινωνικού ελλείμματος και την καταβολή ενός ιδιαίτερα υψηλού κοινωνικού κόστους από 50 περίπου εκατομμύρια ανθρώπους στις βαλκανικές χώρες.

Το Α.Ε.Π. και το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. παραμένουν σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, ενώ οι διαδικασίες οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης εξελίσσονται με πολύ χαμηλούς ρυθμούς.

Έχει υπολογιστεί ότι ακόμη και αν αναστραφούν οι σημερινές τάσεις απόκλισης στο άμεσο μέλλον και οι βαλκανικές χώρες αναπτύσσονται ετησίως με ρυθμούς μεγαλύτερους κατά 2-3% από αυτούς της Ε.Ε., θα χρειαστούν περίπου 100 χρόνια για να φτάσει η μέση βαλκανική χώρα στο 75% του επιπέδου ανάπτυξης της Ε.Ε.

Ακόμη και στην περίπτωση κατά την οποία μειωθεί κατά 20% το μέσο κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της Ε.Ε., από την ένταξη των χωρών της Κ.Α.Ε., θα χρειαστούν 80 χρόνια για τη σύγκλιση ή περίπου 4 γενεές.[19]

Το οικονομικό και κοινωνικό αυτό χάσμα δεν μπορεί και δεν πρέπει να αποτελεί πρόβλημα μόνο των βαλκανικών χωρών, πόσο μάλλον όταν η ύπαρξή του συνιστά απειλή για ολόκληρη την Ευρώπη. Επομένως η αντιμετώπιση της οικονομικής και κοινωνικής διαίρεσης της Ευρώπης απαιτεί μια συνολική αναπτυξιακή ευρωπαϊκή πολιτική για τα Βαλκάνια.

4.2. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι οι βαλκανικές χώρες σε μετάβαση, αντί της επιδιωκόμενης σύγκλισης, αποκλίνουν από την ανεπτυγμένη Ε.Ε.

Το άνοιγμα των βαλκανικών οικονομιών στη διεθνή και ευρωπαϊκή ανεπτυγμένη αγορά σε συνδυασμό με το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας παράγει ελλείμματα στο εμπορικό τους ισοζύγιο, ενώ το ύψος των ξένων άμεσων επενδύσεων παραμένει ιδιαίτερα χαμηλό.

Τα αναπτυξιακά και διαρθρωτικά προβλήματα που εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τις μεταβατικές βαλκανικές οικονομίες και το έντονα ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον που διαμορφώνουν οι κυρίαρχες πολιτικές της «παγκοσμιοποίησης», επιτείνουν την άνιση κατανομή των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από το διεθνές εμπόριο σε βάρος των φτωχών βαλκανικών χωρών και υπέρ των ανεπτυγμένων χωρών.

Η πορεία προς την οικονομία της αγοράς από τη μία γεννά την πρωτοβουλία και από την άλλη οξύνει τον ανταγωνισμό και τις αντιθέσεις. Για το λόγο αυτό και ιδιαίτερα στην περίπτωση των βαλκανικών χωρών, η πορεία αυτή πρέπει να συνοδεύεται από μέτρα ανάπτυξης, αναδιανομής του εισοδήματος και κοινωνικής αλληλεγγύης, τα οποία δεν είναι δυνατόν να επαφίενται στις δυνάμεις της αγοράς, αλλά αποτελούν αντικείμενο κυρίως της πολιτικής.

Πολύ περισσότερο που σήμερα στις ανεπτυγμένες χώρες, οι ίδιοι οι υποστηρικτές της απελευθέρωσης των αγορών και της παγκοσμιοποίησης συζητούν για την ανάγκη κρατικής παρέμβασης, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι καταστάσεις ύφεσης και οι συνέπειές τους.

4.3. Διαπιστώνεται, λοιπόν, από τα παραπάνω ότι η περίοδος της μετάβασης των βαλκανικών χωρών έχει μεγαλύτερη της αναμενόμενης διάρκεια και τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα υπολείπονται των αρχικών πληθωρικών προσδοκιών.

Όπως σημειώνει ο J. Stiglitz, «οι αλλαγές στην οικονομική δομή που επιχειρεί η Ανατολική Ευρώπη είναι από τα πιο ενδιαφέροντα οικονομικά πειράματα που έχουν συμβεί...Δυστυχώς είναι πειράματα των οποίων η επιτυχία ή η αποτυχία θα έχει συνέπειες στη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων...Το πιο σημαντικό είναι πως αυτό που έχουμε μάθει από την οικονομική επιστήμη-τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη-είναι να βάζουμε στην άκρη τις ιδεολογικές στρατεύσεις-όπως την πίστη ότι οι αγορές πάντα λειτουργούν και λειτουργούν γρήγορα και αποτελεσματικά».[20]

Με δεδομένο λοιπόν ότι ο μετασχηματισμός από τη σχεδιασμένη οικονομία προς την οικονομία της αγοράς δεν έχει επιχειρηθεί ποτέ στο παρελθόν, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές θα πρέπει να συνυπολογίζουν τις ιδιομορφίες των χωρών και τη διαφορετικότητα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν και όχι να υποτάσσονται στον «ιμπεριαλισμό του οικουμενικού».[21]

Βιβλιογραφία

1. Problems of economic and political transformation in the Balkans. Edited by Jan Jeffries - Alan Smith: Problems of the transition to a market economy in Romania, Bulgaria and Albania: Why has the transition proved to be so difficult? p. 111, 112. Printer London and New York 1996.
2. «Ναυτεμπορική», 30/05/1999.
3. Stiglitz Joseph, «Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση; Οικονομίες σε μετάβαση», σελ. 17, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1998.
4. Stiglitz Joseph, «Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση; Οικονομίες σε μετάβαση», σελ. 17, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1998.
5. Stiglitz Joseph, «Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση; Οικονομίες σε μετάβαση», σελ. 28, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1998.
6. Βεργόπουλος Κώστας, «Παγκοσμιοποίηση η Μεγάλη Χίμαιρα», σελ. 25, Εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1999.
7. Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, «Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης», σελ. 37, Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2001.
8. Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, «Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης», σελ. 27, Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2001.
9. Βεργόπουλος Κώστας, «Παγκοσμιοποίηση η Μεγάλη Χίμαιρα», σελ. 31, Εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1999.
10. Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Συνωμοτική "Παγκοσμιοποίηση"», 2η έκδοση σελ. 92, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001.
11. Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Συνωμοτική "Παγκοσμιοποίηση"», 2η έκδοση σελ. 441, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001.
12. Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Συνωμοτική "Παγκοσμιοποίηση"», 2η έκδοση σελ. 465, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001.
13. Το «ΒΗΜΑ» Ανάπτυξη, 26 & 29/2/2004.
14. Γιώργος Μαγούλιος «Οικονομικές και Κοινωνικές Μεταρρυθμίσεις στα Βαλκάνια σε Μετάβαση-Προσδοκίες και Αποτελέσματα», 2ο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Θεσσαλονίκη 8-10/11/2002.

15. Krugman R. Paul-Obstfeld Maurice, «Διεθνής οικονομική θεωρία και πολιτική», τόμος Β΄, σελ. 490-493, 501-503, Εκδόσεις Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, 1995.
16. Γιώργος Ριζόπουλος, «Ξένες επενδύσεις στις Βαλκανικές χώρες» στο «Η ανάπτυξη των Βαλκανίων», σελ. 124, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2000.
17. Γιώργος Ριζόπουλος, «Ξένες επενδύσεις στις Βαλκανικές χώρες» στο «Η ανάπτυξη των Βαλκανίων», σελ. 123, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2000.
18. Καζάκος Πάνος, «Οικονομικές εξελίξεις και μεταρρυθμίσεις στη ΝΑ Ευρώπη, Βαλκάνια από το διπολισμό στη νέα εποχή», Επιμέλεια Θ. Βερέμης, σελ. 87, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1995.
19. Πετράκος Γιώργος, «Η νέα γεωγραφία της ανάπτυξης στην Ευρώπη και η θέση των Βαλκανίων», στο "Η ανάπτυξη των Βαλκανίων», σελ. 32, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2000.
20. Stiglitz Joseph, «Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση; Οικονομίες σε μετάβαση», σελ. 264, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1998.
21. Pierre Bourdieu, «Αντεπίθεση πυρών», σελ. 36, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998.